

Проф. др Момчило Павловић,
Институт за савремену историју, Београд
МА Немања Митровић,
докторанд Филозофски факултет, Београд

УДК 94(497.11)''1914/1918''
061.75''1941''

КОМЕМОРИСАЊЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ЈУГУ СРБИЈЕ ДО 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Тема рада је истраживање и систематизовање комеморативних активности до почетка Другог светског рата на ширем простору југа Србије о важним догађајима који су битно утицали на креирање слике и свести о овом делу Србије током Првог светског рата. Покушали смо да истражимо најважније, не све, ритуале сећања, као што су обележавање разних годишњица, откривање споменика и спомен-костурница, прославе Дана уједињења-државног празника, обележавање годишњица пробоја Солунског фронта или Топличког устанка. Прославе државног празника, разне комеморативне активности и обележавање историјских догађаја из године у годину били су различитог обима и карактера. У раду се не бавимо самим догађајима него како су они комеморисани и како се градило сећање на те догађаје. Коначно, како су ове радње до 1941. утицале на стварање колективног сећања и свести.

Кључне речи: Југ Србије, комеморација, споменици, помени, Лесковац, Прокупље, бугарски злочини

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији, кључни догађај који је југ Србије имао у живом сећању није био толико ни пробој Солунског фронта, ни ослобођење, ни стварање заједничке државе са Хрватима и Словенцима, већ злочини бугарских окупационих снага од 1915, а посебно у 1917. години. Ти злочини, који су били веома распрострањени и врло сурови, у првим годинама после ослобођења и у читавом међуратном периоду обележавани су организовано, масовно, посебно кад су падале годишњице. Недуго по ослобођењу дневна штампа је значајну пажњу и простор посвећивала бугарским злочинима. Дневне новине и периодична штампа су у наставцима објављивале спискове убијених и интернираних лица и доносиле чланке о масовним убиствима

и другим злочинима. Убрзо су публикована и друга дела која говоре о бугарским злочинима.¹

Иако су бугарски злочини постали део колективне свести још док је рат трајао, ипак, њихово организовано и систематско комеморисање покренуто је после завршетка рата, а посебно за годишњице, као што су пет, десет или двадесет година, када су откриване костурнице, споменици и друга спомен-обележја, финансирани углавном добровољним прилозима. Тако годишњице представљају основни вид комеморисања ових догађаја и на југу Србије.

Злочини бугарских окупационих снага на читавом простору југа Србије обично су у Краљевини називани зверствима како би се појачао сам злочин. Међународна комисија, која је на терену истраживала, документовала је ове злочине. Њени извештаји, као и бројни други извештаји и сведочења, дошли су до Владе и Скупштине на Крфу и изазвали посебно узнемирење. Један од најранијих помена и званична осуда бугарских злочина из Топличког устанка био је на седници Народне скупштине Краљевине Србије. Док је влада још била на Крфу, 12. априла 1918 године сазвана је 93. редовна седница која је расправљала о побуни у Србији и њеним последицама.

На тој седници Народне скупштине Краљевине Србије, поред осталог, поднете су и интерпелације народних посланика Илије Илића и Светозара

¹ *Зверства Бугара и Аустро-Немаца, 1*, Бугарска зверства у току рата, Солун 1916; Радослав Агатоновић, *Бугарска зверства*, Бања Лука 1919; Арчибалд Рајс, *Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила*, Крф 1918; *Réponse : au Mémoire de la Délégation Bulgare concernant les crimes commis par les autorités et les troupes Bulgares au cours de la dernière Guerre / Délégations de Grèce, de Roumanie et du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*, Paris, 1919; *Note sommaire au sujet des faits criminels qui ont amené la guerre mondiale, qui en ont accompagné le début et qui ont été commis au cours des hostilités à l'égard de la Serbie par les armées et les autorités Austro-hongroises, Allemandes et Bulgares / mémoire bèposé par la délégation Serbe de la première sous-commission des responsabilités de guerre*, Paris, 1919; *Album des crimes Bulgares : annexes aux documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, Paris 1919; Јован Хаџи Васиљевић, *Бугари и њихова зверства у Србији (1915-1918)*, предавање држано у Новом Саду 16. марта 1919; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Београд 1921; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу, књ 2, Из Арапове долине код Лесковца*, Београд 1922; Сретен Динић, *Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу*, Лесковац 1922; Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Лесковац 1922; Михаило Шпанић, *Окупација, буна и терор у Србији: од 1915-1918. године*, Београд 1925; Тихомир Маринковић, *Из мучних дана за ослобођење и уједињење Јужних Словена, Бугарска недела*, Лесковац 1931; Александар Цекић- Шишавац, *Бугарска зверства у Лесковцу*, Лесковац 1932; Јован Хаџи Васиљевић, *Немачки официри и војници у окупираној Србији под Бугарима*, Лесковац 1932;

К. Ђорђевића. Посланик Ђорђевић је упознао присутне посланике са Топличким устанком и злочинима од стране Бугара који су уследили. Између осталог, он је нагласио и да: „претрес ове интерпелације пада управо на годину дана после ових крвавих догађаја. Она и нехотице долази као годишњи помен онима који су пали у борби за независност и слободу Србије и наше племенско уједињење. Ја, господо, морам да изјавим своје жаљење што Српска Краљевска Влада није нашла за нужно да се једним поменом – по обичају народа за чију су част, име, слободу и уједињење пале ове жртве – одужимо па не само овима који падоше у овом устанку и онима, који су пали у рату, него и онима из нашег троименог народа који су по тамницама и лагумима аустријским и бугарским изгинули и помрли...” Док је Ђорђевић позивао да се жртве не забораве, захтевао је од владе да направи једну црну књигу – један поменик који би постојао да подсећа о покољу Срба извршеног од стране Бугара и да о њему чује цео свет, а да се преживелом становништву упутити хитна помоћ и заштита, дотле је посланик Илија Илић у интерпелацији затражио од владе да се о дешавањима на југу Србије јавно расправи. На интерпелације је одговарао министар унутрашњих дела Љуба Јовановић који је читао разне извештаје и писма која су описивали злочине и наводили имена жртава.² На крају састанка посланик Милутин Драговић је затражио од Скупштине да одржи један парастос палим жртвама, што је Скупштина и прихватила.³ Ово скупштинско заседање на Крфу можемо сматрати првим комеморативним догађајем везаним за ратна дешавања на југу Србије.

После уједињења Привремено народно представништво, касније и Народна скупштина Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, неколико је пута расправљало о зверствима бугарске управе у Србији. Међу интерпелантима који су захтевали да се расправља и говори о бугарским злочинима и Топличком устанку треба поменути посланике Радосава Агатоновића, Илију Илића, Милутина Драговића, Димитрија Машића, Петра Вуксановића, Тому Поповића, Гргура Анђелиновића, Живка Бертића, Видосава Стефановића и др.⁴ Један од поменутих посланика, Радосав Агатоновић, по професији

² Стенографске белешке Народне скупштине, дебата на 93. редовном састанку држаном 12. априла 1918. године на Крфу, Крф, 1918.

³ Исто, 37.

⁴ Стенографске белешке Привременог народног представништва и Народне скупштине Краљевства Срба Хрвата и Словенаца: Говор Илије Илића на 7. редовном састанку 24. марта 1919, Радосава Агатоновића на 14. редовном састанку 8. априла, Димитрија Машића на 30. редовном састанку 2. јула, Петра Вуксановића на 54. редовном састанку 14. јула 1919, Милутина Драговића на 97. редовном састанку 11. јуна 1920, Томе Поповића Гргура Анђелиновића и Живка Бертића на 123. редовном састанку 13. септембра 1920, Р. Агатоновића и Видосава Стефановића на 38. редовном састанку 11. и 12. маја 1921...

историчар, 1919. године објавио је свој говор у облику књиге „Бугарска зверства”. Пре њега је то учинио министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић објавивши под насловом „Побуна у Топлици и Јабланици” говор у Народној скупштини од 12. априла 1918. године.⁵

Иако је комеморативних активности различитих врста било на читавом југу, у раду ће бити поменуте само неке које су посебно биле значајне за одређена места, људе и културу сећања.

Комеморативне свечаности у Лесковцу, Сурдулици и другим местима

У Лесковцу је прва комеморација одржана одмах по ослобођењу града. У сећањима Сретена Динића о ослобођењу Лесковца може се прочитати и то да су свештеници који су остали у животу служили парастос у цркви, говорили беседе и подсећали на „страшну јучерашњицу”.⁶ Тако је црква, којој некако и приличи, прва одала пошту жртвама Првог светског рата и посебно жртвама бугарских злочина. Како се обележавање и сећање на догађаје и жртве не би свело само на парастосе и помене, примат у организовању догађаја посвећених сећању преузела су различита удружења.

Највећу улогу у организовању комеморативних активности неког места су имала ратничка удружења. Одмах по завршетку рата на југу Србије су се почеле појављивати многе приватне организације које су окупљале ветеране, најчешће око захтева материјалне природе, али и око питања ратничких заслуга. Наиме, ветеранима је нарочито било важно да им држава и друштво укажу поштовање истицањем њихових заслуга. Поред тога, они су истицали потребу и спремност да негују сећање и чувају традицију на период ратова 1912-1918.

Најмоћнија организација која је окупљала бивше ратнике била је састављена од некадашњих резервних официра српске војске и носила је назив „Удружење резервних официра и ратника”.⁷⁸ Важан део програма овог

⁵ Љубомир Јовановић, *Побуна у Топлици и Јабланици*, Београд 1919.

⁶ Лесковачки гласник, 22. 9. 1933, 2.

⁷ Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање*, Београд 2014, 157.

⁸ Удружење резервних официра и ратника је основано 20. јула 1919. године под називом Удружење резервних официра и обвезника чиновничког реда. Током 1921. године поменутом Удружењу се прикључио највећи број чланова Удружења ратника. После годину дана, тј. 4. марта, дошло је до спајања Удружења резервних официра и обвезника чиновничког реда и Удружења ратника чиме је створено Удружење резервних официра и ратника. Историјат Удружења се може поделити на неколико периода. Време од оснивања до 1926. представљало је доба стабилизације и стицања великог утицаја на комеморативне активности, па и сам друштвени живот Краљевине. Тридесетих година дошло је до опадања угледа због унутрашњих проблема, а самим друштвом је руковао комесар именован од стране краља. Понован легитиман избор руководства био је 1937, од те године Удружење је покушавало да поврати углед које је имало до 30-их година, али су сви напори пропали нешто пре почетка Другог светског рата (*Ратнички гласник*, 1922, св. 1, 5-7).

удружења било је обележавање значајних датума из рата и чување успомена на ратнике који су положили живот за отаџбину. Седиште удружења је било у Београду, а оно је имало пододборе у већим местима. На југу Србије су постојали пододбори у Лесковцу, Врању, Нишу и Пироту.⁹

Прво ратничко удружење у Лесковцу формирано је одмах након ослобођења. У дућану Трајка Калајџића ратници су се састајали, говорили о рату и страдањима, износили билансе ратних година, држали говоре, оснивали одборе за помоћ. То ратничко удружење је одмах почело и са приређивањем парастоса, преносом посмртних остатака страдалих Лесковчана током рата и формирањем одбора за подизање споменика.¹⁰ Први председник пододбора Удружења резервних официра и ратника у Лесковцу био је адвокат Атанасије Стојановић.¹¹

Прва већа комеморативна свечаност везана за Први светски рат у Лесковцу је забележена 1922. године. На Видовдан су у Лесковцу одржане две свечаности посвећене догађајима из рата. Прва је била везана за 26. октобар 1915. године и одбрану Лесковца од Бугара. Тог дана је на брду Хисар, бранећи Лесковац, херојски погинуо један капетан. Њему и његовим војницима су Лесковчани и војници изнад заједничке гробнице на Хисару подигли споменик.¹²

Друга свечаност била је везана за стрељање невиних у Араповој долини 1917. године. Откривању поменути два споменика присуствовале су личности попут скопљанског митрополита Варнаве и министра Љубе Давидовића. Процесија је почела службом митрополита у цркви, после чега је уследила „лителија, какву Лесковац до тада није запамтио. Сва надлештва, сви грађани, све корпорације и сви ђаци били су заступљени”.¹³ Поворка на челу са црквеним и државним представницима се упутила прво на Хисар где је митрополит Варнава освештао споменик „Славно палим херојима при одбрани Лесковца 26. октобра 1915. године”. У спомен погинулим бранитељима говор је одржао адвокат Таса Динић. После тога, поворка се упутила на Светоилијско гробље где је служен парастос жртвама. На парастосу је прота Милун Стојадиновић одржао потресну беседу у којој је, између осталог, рекао: „Многе су жртве тада невино пале,

⁹ Средишња управа и пододбори нашег удружења, Ратнички гласник, I, св.3, 1922, 95.

¹⁰ Лесковачки гласник, 29. 9. 1934, 2.

¹¹ Ратнички гласник, 1922, св. 3, 95.

¹² У тренутку подизања споменика његово име није било познато. Новине су га поредиле са Синђелићем и Танаском Рајићем. Тек осам година касније захваљујући писму Милоја Мишковића из Пожаревца се сазнало да је незнани јунак био капетан I класе Станко Ристић из Пожаревца (Правда, 25.12. 1930, 3).

¹³ Лесковачки гласник, 2. 7. 1922, 1.

не само овде у Лесковцу..., него и у Сурдулици, на Власини, у Рибарској Бањи, код Алексинца, у нишком граду, код Беле Паланке, у Штимљу, у Качанику, Гњилану, у Врању и свуда уз пут куда су зверски под бајонетима протеривали нашу браћу и синове. Да се покупе све кости, било би читаво брдо као ово више Лесковца, а да се покупи сва крв, потекла би река као ова Ветерница!"¹⁴ Митрополит је освештао и споменик „невино палим жртвама бугарског варварства у Араповој долини 1917. године". Овај споменик је постављен близу цркве на Светоилијском гробљу, где су после рата скупљени посмртни остаци одложени у заједничку гробницу.¹⁵ Говор испред заједничке гробнице су одржали изасланик владе Видоје Мишовић и Сретен Динић, школски надзорник. Након свечаног дела, мештани Лесковца и околних места чији су рођаци и пријатељи стрељани у Араповој долини прилазили су споменику, палили свеће и оплакивали своје мртве. После комеморативних активности у „парку код Светог Илије" организована је забава, а у хотелу „Круна" концерт и игранка. Забава и концерт су имали добротворни карактер, а средства која су прикупљена била су намењена отплати трошкова подизања споменика.¹⁶

Видовдан 1922. године остао је упамћен и по свечаном постављању темеља спомен-зграде са костурницом и капелом у Сурдулици, месту у чијој је близини до априла 1916. убијено око 3.000 људи. Међу њима је било највише свештеника, учитеља, чиновника и богатијих грађана, трговаца и занатлија.¹⁷ О томе колико је Сурдулица била урезана у свест људи говори чињеница да је већ 1919. године организован Одбор за подизање споменика мучки убијеним Србима. Одбор је октобра 1919. године упутио проглас за прикупљање добровољних прилога. Сурдуличани, уз велику помоћ Лесковчана, до 1922. скупили су довољно средстава за почетак радова на подизању зграде гимназије у чијем је саставу планирана да буде и спомен-костурница.¹⁸ На дан полагања камена темељца, како преноси Лесковачки гласник: „скупио се силан свет да присуствује овом свечаном чину, када живи мученици ударају темељ згради над костима палих мученика, која ће кроз векове чувати успомену на невино пале народне мученике и

¹⁴ *Лесковачки гласник*, 9. 7. 1922, 1.

¹⁵ Мира Ниношевић, Војна (ратничка) гробља и спомен обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918-1941. године у Лесковачком срезу, *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату*, Лесковац 2016, 385.

¹⁶ *Ратнички гласник*, 1922, св. 4-6, 175.

¹⁷ Душан. Батаковић, *Србија и Балкан, Албанија, Бугарска, Грчка 1914-1918*, Нови Сад 2016, 315.

¹⁸ *Ратнички гласник*, 11922, св. 9, 292.

показивати свима и свакоме недела дивљих Вандала, Бугара у 20. веку”.¹⁹ Камен темељац положио је председник Народне скупштине Иван Рибар. Поред Рибара, на Видовдан 1922. године у Сурдулици били су присутни и министри Живојин Рафајловић и Милетић, затим шеф кабинета председника владе Веља Поповић и многи народни посланици, попут Агатовића, Недељковића и Коцића.²⁰

За Лесковчане посебно болан датум везан за Сурдулицу био је 15. новембар, када су Бугари на превару купили лесковачке свештенике, проту Стеву Комненовића, Трандафила Коцића, Михаила Игњатовића, Петра Вељковића, Светислава Антонијевића, Јосифа Поповића и учитеља Марка Јоковића и спровели их у Сурдулицу. Тамо су их заједно са нишким свештеницима и учитељима убили 17. новембра. Убрзо после рата Лесковчани су у знак сећања на те жртве једној улици која је ишла од Првостепеног суда ка млину Стојиљковића дали име Лесковачко-сурдуличких мученика.²¹ Лесковачка општина је сваке године као успомену на тај дан приређивала помен свим палим лесковачким жртвама.²²

Прошле су две године од полагања камена темељца до завршетка Спомен-костурнице у Сурдулици. Одбор који је покренуо иницијативу одлучио је да свечано освећење буде 24. августа 1924. године. Церемонија је почела дочеком патријарха, краља Александра, краљице Марије, министара и народних посланика. Сам црквени и државни врх Краљевине СХС затим је кренуо у цркву на благодарење. Патријарх, праћен пригодним свечаностима, извршио је освећење гимназије и костурнице, које су заједно чиниле један споменички комплекс. Међу званицама био је и Арчибалд Рајс. После освећења, у костурницу су положени посмртни остаци жртава распоређених у десет металних сандука. Помен жртвама служио је сам патријарх. За високе госте и родбину пострадалих у Сурдулици у просторијама споменичког комплекса био је организован ручак, после кога је краљ одржао кратак говор у сећање на жртве. Свечаност је увећао слет сурдуличких сокола и соколица. После тога, краљ је са свитом наставио пут ка Пећи где је требало да се изврши устоличење патријарха.²³ Тада је основано и Друштво за чување

¹⁹ Костурница није издржала ни две деценије. Бугари су већ крајем априла 1941. године демолирали Спомен-костурницу, а 1943. су наредили ђацима да је циглу по циглу сруше, а посмртне остатке жртава су разбацали унаоколо. Мештани су кришом сакупљали те кости и сахранили их на старом сурдуличком гробљу. Костурница је обновљена тек 2010. године (Бугари против обнове Спомен костурнице: <https://vesti-online.com/Vesti/Srbija/52937/Bugari-protiv-obnove-spomenkosturnice-u-Surdulici>: посећено 20.3. 2019).

²⁰ Лесковачки гласник, 9.7.1922, 3.

²¹ Лесковачки гласник, 1.12.1923, 1.

²² Лесковачки гласник, 29.11. 1924, 1.

²³ Лесковачки гласник, 30. 8. 1924, 2.

Спомен-костурнице у Сурдулици. Једно од главних задатака Друштва било је организовање годишњих помена. Тим поменима у наредним годинама присуствовали су представници власти, грађани, бројни гости и народ из околних места, а често је поред локалног свештентства помен мученицима страдалим у Сурдулици служио и нишки епископ.²⁴

Посебан дан који је био посвећен сећању на Први светски рат био је дан пробоја Солунског фронта. Он се као слава Удружења резервних официра и ратника сваке године свечано обележавао у свим местима у којима су постојали пододбори овог удружења. Слава је, пре свега, служила као дан посвећен свим жртвама за слободу и уједињење. „Тог дана чланови удружења плету венац славе дичним јунацима легендарне Србије, који жаром љубави према Отаџбини и надчовечанским напорима отворише пут ка слободи, победи и уједињењу”.²⁵ Пододбор у Лесковцу је годинама на 15. септембар имао сличан програм обележавања славе. Свечаност је почињала службом и поменом у цркви. Сви резервни официри су тог дана морали да носе парадне униформе и похвале се ордењем које су заслужили у рату. После парастоса уследила би беседа коју је најчешће изговарао прота Милун Стојадиновић. После тога, упарађени ветерани су свечано дефиловали кроз град праћени музиком. Следећа станица поворке, која је одавала импозантан утисак, била је нека сала (обично сала основне школе) у којој је свечано пресецао славски колач. После свршене свечаности чланови Удружења би посетили споменик на Хисару и положили венце.²⁶ Пододбор је имао развијену свест да је за што дуже сећање на жртве Великог рата било неопходно на време укључити младе нараштаје који би наставили да на годишњицу одају пошту херојским прецима. Зато су челници често слали молбе директорима школа да 15. септембра учитељи и наставници ђацима говоре о Солунском фронту и његовом значају, а некако из тога је произишло и активно учествовање ђака у организацији прославе. Школе су биле саставни део свечане поворке која је сваке године на тај дан дефиловала градом и одавала помен испред неколико споменика посвећених ратовима од 1912. до 1918. године. Чланови Удружења су се трудили да на сваки могући начин и што јавније прославе своју славу, а са њом и сећање на Први светски рат и његове жртве.²⁷ Град Лесковац са својим организацијама је томе такође здушно помагао са својим институцијама. Лесковачко градско повлашћено позориште тог дана приређивало је позоришне представе попут „Под Маслинама на Крфу” и „Три сокола” од Сретена Динића. Лесковачко певачко друштво „Бранко” песмама је увеличавало догађај,

²⁴ Политика, 28. 7. 1932, 2.

²⁵ Лесковачки гласник, 27. 9. 1924, 1.

²⁶ Лесковачки гласник, 18. 9. 1926, 1

²⁷ Лесковачки гласник, 17. 9. 1927, 1.

а и сами грађани су учествовали у прослави тако што су китили домове заставама, учествовали у организацији и прослави. Није био редак случај да за време парастоса многе радње у чаршији буду затворене, а радници и власници буду део поворке.²⁸

Пододбор Удружења резервних официра и ратника у Лесковцу је 1924. године покренуо иницијативу да се у центру Лесковца, на тргу краља Петра подигне један споменик у знак сећања на жртве Првог светског рата. После писма које је председник пододбора Драгутин Тодоровић послао групи истакнутих људи тражећи од њих да буду чланови Одбора за подизање споменика, учињен је први озбиљнији корак ка остварењу постављеног циља.²⁹ Децембра 1924. године, на основу поменутог писма формиран је Одбор за подизање споменика ратницима са Живојином Рафајловићем, лесковачким индустријалцем и министром у пензији, на челу. Иако је било великих финансијских проблема, одбор је успео да за три године прикупи таман толико средстава да подигне споменик.³⁰ Свечано освећење и откривање споменика било је 23. октобра 1927. године.³¹ Тог дана су биле још три велике прославе. Прослава педесетогодишњице ослобођења Лесковца, четрдесет година рада певачког друштва „Бранко” и отварање нове зграде Женске занатске школе. Организатори су одлучили да поменуте четири свечаности организују тако да изгледају као део једне целине. По програму, свечаност је почела после дочека краљевог изасланика ђенерала Јосифа Костића и нишког епископа Доситеја, парастосом палим ратницима и благодарењем у Саборној цркви. Затим се поворка праћена

²⁸ Исто, 3.

²⁹ Лесковачки гласник, 01. 11. 1924, 1-2.

³⁰ Одбор је 1924. године од министарства добио дозволу да организује лутрију са 15.000 лозова од по 10 динара. Осим тога, главни извор су били добровољни прилози. За почетак радова на подизању споменика по плановима вајара Драгомира Арамбашевића било је потребно скупити 200.000 динара (Ратнички гласник, 1924, св. 4, 120).

³¹ Одбор за подизање споменика ратницима у Лесковцу је 12. октобра 1927. известио Уметничко одељење Министарства просвете да је споменик чији је аутор Драгомир Арамбашевић завршен и да је откривање и освећење споменика заказано за 23. октобар. У опису је писало да се споменик састоји од постамента и фигуре. Висина споменика је 4,5 метара. Постамент је направљен од вештачког камена, остатак споменика представља фигура војника са целом ратном опремом. Фигура је изливена од бронзе и висине је 2,25 метара. Одбор је у једном допису обавестио министарство да не располаже средствима којим би се покрили путни трошкови комисије уметничког одељења за преглед и пријем споменика. Писмо су потписали председник одбора Миодраг Ж. Стојиљковић и секретар Драг. Љ. Миловановић (Архив Југославије, Фонд Министарство просвете Краљевине Југославије (бр. фонда 66), фасцикла 627, архивска јединица 1036 (АЈ, 66-627-1036) док. 3898, Допис Министарству просвете, 12. 10. 1927).

музиком и соколима упутила ка Тргу краља Петра, где се приступило свечаном откривању „Споменика палим за слободу 1912-1918”.³² Поред споменика Милан Радосављевић, председник Удружења резервних официра и ратника, одржао је говор у коме је, између осталог, рекао: „Када хладни историк буде писао историју наше напаћене отаџбине и буде процењивао свачије заслуге, горди Лесковац заузео је једно од првих места у нашој повесници, јер је Он, не само дао гвоздени пук нашој гвозденој војсци, већ и сјајан народ нашој дичној отаџбини, који и под најтежом непријатељском окупацијом није поклекао.”³³ После тога се део поворке упутио ка Хисару где су положени венци на споменик незнаном хероју, други део је положио венац и присуствовао помену жртвама у Араповој долини, а трећи је присуствовао освећењу нове зграде Женске занатске школе. У другом делу града отворена је индустријска изложба која је специјално направљена овим поводом. Саставни део светковине била је свечана академија у сали Реалке на којој је било речи о историји Лесковца и његове индустрије.³⁴ За завршни део свечаности остављен је концерт певачке дружине „Бранко” који је реализован уз помоћ певачког друштва „Братство” и нишког певачког друштва „Браник”. Културни програм је обогатила и једна позоришна представа.³⁵

Само месец дана пре свечане прославе откривања споменика подбор Удружења резервних официра и ратника је 15. септембра прославио славу. Помену палим ратницима присуствовали су ученици, наставници, резервни официри, ратници и становници Лесковца. За време парастоса радње су биле затворене, а домови и државне институције окићени заставама. Поворка је са музиком прошла кроз варош до основне школе где је пресечен колач. После послужења и честитања, чланови подбора су посетили споменик незнаном јунаку на Хисару где су одржали помен, положили венце и запалили свеће.³⁶

Прослава десетогодишњице пробоја Солунског фронта 1928. године, сем што је у Лесковцу била скромно обележена, остала је упамћена и по томе што се окупљенима на тргу код новопостављеног споменика нико није обратио.³⁷ Ни следећа прослава славе Удружења није била на нивоу претходних година, јер је, по речима председника подбора Братислава Ђелошевића, било мало људи за време помена у цркви. Председник је у говору изнео жаљење што се брзо заборављују заслужни јунаци и њихове

³² Лесковачки гласник, 5.11. 1927, 1.

³³ Ратнички гласник, 1928, св. 3, 133.

³⁴ Време, 24. 10. 1927, 1.

³⁵ Лесковачки гласник, 24. 9. 1927, 1; Лесковачки гласник од 20.10. 1927 био је у целости посвећен свечаностима.

³⁶ Ратнички гласник, 1927, св. 11-12, 411.

³⁷ Лесковачки гласник, 13.10. 1928, 2.

жртве.³⁸ Свакако, део кривице лежи и у лошој организацији прославе због чега је у Удружењу до следеће прославе дошло до смене и до постављања Николе Динића за новог председника. Решени да не понове грешке из ранијих година, чланови су уложили више труда, тако да је прослава следеће 1930. садржала све елементе већ уобичајеног програма и била добро посећена и потпомогнута локалним организацијама.³⁹

Неколико месеци после ове прославе у Лесковцу, као и у целој Југославији 1928, свечано је прослављена још једна десетогодишњица. Био је то 1. децембар, Дан уједињења, који је проглашен за државни празник још 1919. године. Прослава Дана уједињења је нераскидиво била везана и за сећање на све оне који су живот дали у Првом светском рату. Зато је обавезан део церемоније био помен. Лесковачки Одбор који је био задужен за организацију прославе требало је да покаже цену која је у рату плаћена за уједињење, а уз помен жртвама организована је и посета спомен-обележјима из Првог светског рата у Лесковцу.⁴⁰ У организовању прославе учествовале су готово све организације, попут Удружења резервних официра и ратника, сокола, певачких друштава и општинских институција.⁴¹

Комеморативне активности и прославе нису се само одвијале у Лесковцу већ и у околним местима. Пример за то је село Бабичко. Мештани овог места су на Видовдан 1927. године свечано подигли споменик жртвама у ратовима од 1912. до 1918. године у близини сеоске цркве. Осим ратницима палим у рату, споменик је био посвећен и жртвама страдалим од Бугара за време окупације. Бугари су поред сеоске школе убили попа Здравка, његовог унука и 23 младића. Споменик је освештао нишки епископ Доситеј у присуству посланика Живојина Рафајловића, Милутина Драговића, Ђуре Крцалића и многобројних гостију из Лесковца и околине. Идеја за споменик је потекла од самих мештана још 1921. године, када је на Видовдан одржан парастос. Одбор, са народним послаником Михајлом Јовановићем на челу, одлучио је да споменик буде у облику чесме и да на њему буду урезана имена и презимена 378 мештана Бабичког и околних села који су изгубили живот у периоду од 1912. до 1918. године.⁴²

У Црној Трави је исте године подигнут споменик за сећање на 180 погинулих бораца из тог краја.⁴³ На челу одбора задуженог за постављање споменика био је свештеник Божа Поповић. Он је на збору грађана одржаном 12. јануара 1926. године предложио да се палим Црнотравцима у ратовима од 1912. до 1918. подигне споменик речима: „И религиозни и морални

³⁸ Лесковачки гласник, 21. 9. 1929, 2.

³⁹ Лесковачки гласник, 20. 9. 1930, 1.

⁴⁰ Лесковачки гласник, 1. 12. 1928, 2.

⁴¹ Лесковачки гласник, 3. 12. 1932, 1.

⁴² Лесковачки гласник, 9. 7. 1927, 1.

⁴³ Ратнички гласник, 1927, св. 3, 105.

наши осећаји изискују да се на видан начин одужимо нашој браћи. Тај ће споменик наша поколења учити како се за Краља и Отаџбину гине и умире, а савременицима биће доказ, да смо достојни и заслужни да уживамо стечену слободу и народно јединство.”⁴⁴ Свечано освећење споменика⁴⁵ било је 27. јула 1927. Прослава је почела пуцњавом прангија и звоњавом црквених звона Тог дана је прво нишки епископ Доситеј служио литургију у цркви Св. Николе и парастос погинулим ратницима испред цркве.⁴⁶ По свршетку парастоса, поворка испред које су се носили крст, кољиво и венци, а састављена редом од чланова коњичког музичког оркестра Моравске дивизије, чете војника, ђака основне школе, свештенства, изасланика државних власти, гостију, удовица у црнини, бивших ратника у униформи са одликовањима и грађанства кренула је ка споменику. Споменик је освештао и открио нишки епископ. Откривање је било пропраћено државном химном, звоњавом црквених звона, почасном паљбом од 180 пуцњева.⁴⁷

Године 1928, на десетогодишњицу завршетка Првог светског рата и великог страдања становништва Горње Јабланице, подигнут је и освећен споменик погинулим у ратовима 1912-1918. на брду изнад цркве у Медвеђи. Споменик је изграђен добровољним прилозима, док је трговац Тома Пешић о свом трошку спровео струју и осветлио споменик и читав парк.⁴⁸ На споменику су обележена имена 220 погинулих из тог краја. Сам споменик је направљен у облику пирамиде од камена са гвозденим крстом на врху.

Све до 1929. године чета трећепозиваца 3. пешадијског пука која је 24. октобра 1915. до последњег војника бранила мост на путу Лесковац–Власотинце остала је заборављена, а војници који су ту оставили своје кости нису добили сахрану по хришћанским обичајима. Класни старешина 56. класе ниже школе Војне академије Јеремија Станојевић је приликом вежби са питомцима у селу Бољару дознао за судбину 49 трећепозиваца и решио да их постављањем једног споменика отргне од заборава. Питомци

⁴⁴ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912-1918. године*, Београд 1928 (репринт издања приредио Драган Николић у Нишу 2011. године), 11.

⁴⁵ Споменик је израђен у облику пирамиде од белог мермера висине 8 метара. На врху се налазио црни орао (Бугари су скинули орла са споменика 1943. године и највероватније га однели у Бугарску), а под њим четворострани крст испод кога је златним словима урезано „Ратницима за ослобођење и уједињење 1912-1918. г.” Испод овога натписа на пирамиди је лик са попрсјем „Краља Ослободиоца Петра Великог” у рељефу. Мало ниже, на све четири стране доњег дела пирамиде урезана су златним словима 172 имена палих Црнотраваца.

⁴⁶ Лесковачки гласник, 13. 8. 1927, 2.

⁴⁷ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912-1918. године*, репринт, Ниш 2011, 35.

⁴⁸ М. Павловић, *Основна школа Медвеђска 1919-1941*, у Монографија основне школе „Горња Јабланица“ у Медвеђи, Медвеђа, 2008, 54.

су ископали посмртне остатке и поново их сахранили на месту битке испод моста на Морави и покренули сакупљање средстава за израду споменика у облику пирамиде.⁴⁹ Уз помоћ ветеринара Мике Петровића и среског поглавара Михајла Симића, образован је одбор који је прикупио потребна средства, тако да је споменик до септембра направљен и свечано освештен 28. септембра 1929. године.

Велика свечаност за Лесковац било је и освећење Саборне цркве 20. септембра 1931. Службу приликом освећења вршио је патријарх Варнава, а прослави је присуствовао и краљ Александар у пратњи Аце Димитријевића, Петра Живковића и Јосифа Костића.⁵⁰ После годину дана, тачније 15. новембра, лесковачко свештенство је у знак сећања на убијене свештенике поставило спомен-плочу на новој Саборној цркви.⁵¹ Тај дан је у целости био посвећен сећању на жртве бугарског терора. После парастоса у цркви на Светоилијском гробљу, свечано је организован пренос костију Ђорђа Лешњака у Саборну цркву, вође устанка у Лесковцу кога су Бугари убили 1. марта 1917. године. На неколико места у граду држани су говори. Најпре је прота Милун Стојадиновић говорио о Лешњаку после парастоса на Светоилијском гробљу, Сретен Динић је држао беседу код Споменика на тргу краља Петра, Коста Пећанац, због чијих је писама Лешњак мучен и убијен, одржао је говор на пијаци испред цркве, а приликом помена и освештања спомен-плоча лесковачким мученицима и Лешњаку говорио је нишки епископ Доситеј.⁵² Сретен Динић је у говору за спомен и славу палих жртава рекао следеће: „Када би се сви јауци и уздисаји, што су нам Бугари за три године причинили, спојили у један звук, он би се зацело чуо и на некој другој планети... Не знамо како да се помиримо са њом и како да је тумачимо. Сени побијених нам сродника и пријатеља иду за нама и дању и ноћу.”⁵³

Године 1932. саграђена је црква посвећена Усековању главе Светог Јована Крститеља у Лебану, у чијој је крипти направљена и спомен-костурница за страдале у ратовима за ослобођење и уједињење, али расуте кости погинулих нису смештене у ову костурницу.

У Власотинцу је после десет година од оснивања Одбора за подизање споменика 18. септембра 1932. године свечано освештен споменик палим браниоцима у облику стуба.⁵⁴ Уз помоћ управе Вардарске бановине и Хигијенског завода из Скопља, споменик је преуређен у чесму.⁵⁵ Тако је

⁴⁹ Лесковачки гласник, 21. 9. 1929, 2..

⁵⁰ Лесковачки гласник, 26. 9. 1931, 1.

⁵¹ Лесковачки гласник, 17.10. 1932, 2.

⁵² Лесковачки гласник, 14. 11. 1932, 1.

⁵³ *Исто*, 2.

⁵⁴ АЈ, 38-443-595, Вардар 4.9.1932, свечаност у Власотинцу.

⁵⁵ Правда, 31. 8. 1932, 3.

споменик у центру Власотинца добио и корисну функцију. За Власотинчане је ово био свечан дан јер су успели да подигну споменик својим рођацима и пријатељима. После литургије и помена у цркви, кренуло се уз музику ка споменику који је свечано открио краљев изасланик Јосиф Костић. Ту поред споменика епископ Доситеј је освештао и заставу власотиначких сокола. Свечаност се завршила освештањем подрума Виноградарске задруге.⁵⁶

После скоро двадесет година од бугарских злочина, у Лесковцу су и даље израђале кости. Тако су на ливади испред војних магацина на путу Лесковац–Грделица пронађени посмртни остаци седам обвезника III позива који су погинули у борби са Бугарима октобра 1915. Заузимањем пододбора Удружења резервних официра и ратника кости су сахрањене у заједничку гробницу и покренута је иницијатива за подизање споменика. Уз помоћ војника из војног магацина, лесковачке општине и председника Михајла Бабамиликића, затим Министарства војног и Лесковчана, 15. септембра 1936. године је извршено свечано освећење споменика седморици незнатих јунака храбро палим при одбрани Лесковца 1915. године. Споменик је открио краљев изасланик Драгослав Миљковић, дивизијски генерал из Ниша.⁵⁷ Овај споменик који је откривен на дан славе Удружења био је седми по реду који је подигнут у Лесковцу, а осми, ако се рачуна спомен-костурница у Сурдулици. После свечаности код споменика, у цркви је служен парастос палим ратницима и благодарење за пробој Солунског фронта. После беседе свештеника Живојина Станковића, у Соколани је пресечен славски колач и евоцирана је успомена на херојство показано приликом пробоја Солунског фронта.⁵⁸ Наредне године је такође за славу Удружења вршен помен пред спомеником изгинулим херојима на Морави. Око споменика су се окупили делегати Удружења резервних официра и ратника, официри из Власотинца, представници разних друштава, грађани и ђаци. Поворка се од овог споменика посвећеном трећепозивцима који су 1915. погинули бранећи мост на Морави упутила на помен код споменика седморици незнатих јунака погинулих код војног магацина. Свакако најсвечанији помен је одржан у Саборној цркви у Лесковцу. Овом помену су, поред великог броја делегата и грађана, присуствовале и породице хероја. Помен је био посвећен свим изгинулим, помрлим и од окупаторских власти убијеним официрима и редовима. Из Саборне цркве је кроз варош, чије су радње биле затворене, а власници присуствовали служби у цркви, поворка кренула ка споменику палим Лесковчанима на Тргу краља Петра.

⁵⁶ Лесковачки гласник, 24. 9. 1932, 1.

⁵⁷ Момчило Павловић, *Освећење и откривање споменика седморици палих незнатих јунака у одбрани Лесковца 1915. године*, Лесковачки зборник 2003, 351-353.

⁵⁸ Лесковачки гласник, 19.9.1936, 2.

Код споменика је одржан, већ по традицији, говор и положени су венци.⁵⁹

Комеморативне активности у Лесковцу и околини су биле готово саставни део сваке свечаности. Тако је било и приликом освећења црквеног дома у Лесковцу. Свети архијерејски синод је свечано дочекан управо испред споменика на Тргу краља Петра. После поздрава, поворка се упутила у цркву, где је одржана архијерејска литургија. После говора владике Николаја Велимировића окупљеном свету испред цркве служен је парастос поубијаним свештеницима и осталим Лесковчанима. Црквени дом је освештен нешто касније.⁶⁰

Комеморативне свечаности у Прокупљу, Куршумлији и Гргуру

Попут свих других места, и у Прокупљу су вршени помени жртвама Првог светског рата и посебно Топличког устанка. За Прокупље и околину 1917. година била је нарочито болна. Бугарске казнене експедиције су у области око Прокупља оставиле праву пустош. Развој комеморативних активности је овде почео на гробу Косте Војиновића, али и других бораца који су пали у устанку. Већ од 1918. године групе сељака и преживелих бораца су се на дан погибије и задушница окупљале и одавале пошту војводи и његовим храбрим борцима, док су у црквама свештеници држали помен жртвама бугарске окупационе власти.

Прва већа прослава везана за Први светски рат, тачније за Топлички устанак, у Прокупљу била је организована 1922. године. Те године се обележавало пет година од устанка. После помена палим саборцима у цркви окупљени ветерани су посетили места погибије својих четовођа. Тада су се договорили да се десетогодишњица Топличког устанка свечано обележи у Прокупљу. Зато је формиран и одбор⁶¹ и заказано окупљање за 1. и 2. март 1927. године. Одбор је усвојио неколико значајних одлука. Договорено је да се подигне споменик војводи Кости Војиновићу и изгинулим четницима, да се оснује посебна група која би радила на прикупљању докумената и записивању сведочења учесника устанка. У служби подизања споменика директору прокупачке гимназије Михаилу Милинковићу поверено је писање књиге о Топличком устанку.⁶² Од продаје те књиге, као и од сакупљања прилога планирано је да се финансира израда споменика. Одбор задужен за организацију планирао је да прослави присуствују краљ Александар и

⁵⁹ Правда, 17. 9. 1937, 7.

⁶⁰ Лесковачки гласник, 4. 12. 1937, 2.

⁶¹ На челу одбора се налазио Милан Николић који због болести и становања у Београду готово да није био ни обавештаван о раду одбора.

⁶² Михаило Милинковић, *Топлички устанак 1917*, Ниш 1927.

француски генерал Франш Д'Епере. Како се време ближило, видело се да због лоше организације неће бити све спремно за заказани датум, тако да је прослава и обележавање десетогодишњице Топличког устанка померена за Ђурђевдан.⁶³

Неколико дана пре 8. маја 1927. године, дана одређеног за почетак свечаности, цело Прокупље је било окићено и осветљено, била је постављена бина на тргу са које је планирано да се окупљенима обрате говорници, а поред ње обележено је и место где ће се поставити камен темељац за споменик палим ратницима. Програм прославе био је следећи: Дочек почасних гостију и делегације из Београда на железничкој станици, помен палим жртвама у Цркви Св. Прокопија, постављање камена темељца за споменик изгинулим у рату и устанку од стране нишког епископа Доситеја Васића, обраћање изабраних говорника,⁶⁴ ручак у хотелу Европа, свечана седница одбора у парку Липар, затим наступи певачких друштава „Обилић”, „Корнелије”, „Југ Богдан”, извођење соколских вежби. После соколског слета, планиран је концерт певачких друштава, концерт Војног оркестра и ватромет.⁶⁵ Током прославе се често могло чути да је Топлички устанак једна велика и болна епопеја српског народа и да је он био весник слободе и први велики знак да је поробљена Србија будна и на ногама.⁶⁶ Другог дана прославе организован је обилазак гроба војводе Косте Војиновића у селу Гргуру, удаљеном 45 км од Прокупља. Ту је одржан помен погинулом војводи и његовим саборцима, а Захарије Константиновић, чији је син погинуо са Костом Војиновићем, и Ангелина Илић, рођака војводе и сарадник устаника, одржали су говоре. Са неколико речи окупљеним мештанима и гостима су се обратили и Војиновићеви некадашњи саборци Властимир Вуковић и Коста Пећанац. По повратку у Прокупље, домаћини су свечано затворили прославу и испратили госте са железничке станице.⁶⁷

Лист *Правда* је о прослави писала да је она изазвала велико интересовање народа и да су на свим железничким станицама од Ниша до Прокупља биле

⁶³ Божидар Ђевори, *Људске жртве и материјалне штете у Прокупљу и Куришумлији у устанку 1917. Обнова Топлице 1919-21. године. Значајне прославе у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја*, Лесковачки зборник 1993, 99.

⁶⁴ Окупљенима на Тргу краља Александра су се обратили протојереј Захарије Константиновић, Милан Дрљевић, Пера Лазаревић, делегат Народне одбране Џемоња, Душан Илић, представник четника и инвалида. После свечаног ручка, званицама се обратио председник Одбора за прославу устанка Властимир Вуковић, затим генерал Терзић, Марка Трифуновић, председник Народне скупштине.

⁶⁵ М. Милинковић, *н. д.* програм са корице књиге.

⁶⁶ Ратнички гласник, 1927, св. 5-6, 184.

⁶⁷ Време, 11.5. 1927, 3.

велике групе сељака обучених у свечана одела, а да су куће поред пруге биле искићене заставима. На неким станицама се могла чути и музика пропраћена узвицима „живели”.⁶⁸ Од гостију који су присуствовали прослави треба поменути Косту Пећанца, војводу Довезенског, краљевог изасланика армијског генерала Терзића, министра војног Хаџића, председника народне скупштине Трифковића, војног аташеа Француске Делтела, војног аташеа Чехословачке и неколико црквених великодостојника.⁶⁹

Петнаестогодишњица Топличког устанка свечано је обележена 22. маја 1932. године у Куршумлији. После дочека гостију на железничкој станици, поворка сачињена од четника, инвалида, резервних официра, сокола, удовица изгинулих ратника, скаута, гостију, локалног становништва и певачких друштава „Југ Богдан” из Прокупља и „Косово” из Приштине, упутила се ка цркви где је вршено богослужење.⁷⁰ Тог дана у Куршумлији су се, поред осталих, нашли бан Вардарске бановине Јеремија Живановић, Коста Пећанац и изасланици Министарства војног, затим народног здравља и просвете. Наставак свечаности био је код споменика изгинулим борцима у ратовима 1876-1878. Ту је епископ нишки Доситеј одржао помен палим жртвама у Топличком устанку и одржао говор о подвизима устаника и њиховим врлинама. Програм прославе обухватао је и обилазак гробова изгинулих четника у Куршумлији. Сутрадан, из Куршумлије је у село Гргуре упућена делегација која је присуствовала помену војводи Кости Војиновићу, палим друговима и невиним жртвама.⁷¹

Следећа велика прослава у Прокупљу била је 1934. године поводом освећења споменика палим Топличанима у ратовима 1912-1918. године. Споменик је израдио београдски вајар Франо Менегело Динчић. Састојао се од фигуре војника и устаника израђених у бронзи, висине 2,7 метара и постамента са три барелефа, од којих један представља народ како дочекује ослободиоце, краља Петра и престолонаследника Александра, други устанак у Топлици са војводама Пећанцем и Војиновићем, а трећи представља четнике како заштићују невину децу.⁷² Споменик је био висок седам метара. Одбор за подизање споменика изгинулим Топличанима у Прокупљу и Удружење Топличана су упутили позиве многим значајним личностима, па и самом краљу, молећи да он открије споменик. Жеља Одбора била је да

⁶⁸ Правда, 9.5. 1927, 1.

⁶⁹ Време, 9. 5. 1927, 3.

⁷⁰ АЈ, 38-443-595, Сисачки глас, 23.5. 1932, Петнаестогодишњица Топличког устанка.

⁷¹ АЈ, 38-443-595, Нишке новине 23. 5. 1932, На импозантан начин, уз учешће више хиљада грађана из целе Топлице, прослављена је петнаестогодишњица Топличког устанка.

⁷² Време, 10. 9 .1934, 2.

споменик освешта патријарх, те је позив упућен и њему.⁷³ Година 1934. је за Топличане била изузетно значајна. Осим прославе посвећене подизању споменика, славили су и 1000 година од подизања Цркве Св. Прокопија. Осмог септембра на железничкој станици су приспели гости и заставе Другог гвозденог пука. Многи бивши војници који су служили под овим заставама су дошли да још једном виде заставе под којима су се борили и крварили. Свечаности су имале два главна места, једно је трг у центру где се налазио споменик, а други је била хиљадугодишња црква под Хисаром. За такву годишњицу цркве бдење је одржао патријарх Варнава. Треба напоменути да су се људи окупљали и палили свеће и у Гргуру одајући почаст војводи Војиновићу.

Свечано откривање споменика било је заказно за 9. септембар. Око покривеног споменика на тргу са леве стране налазили су се почасни гости, а са десне делегације и представници соколских друштава, савеза и разних других организација и установа. За разлику од прославе десетогодишњице, сада је прослави присуствовао и краљ Александар, који је дошао у пратњи председника владе Николе Узуновића, генерала Димитријевића, председника Народне скупштине Косте Куманудија, председника Сената Томашевића и многих других. После службе у цркви, свита се упутила на трг где је патријарх Варнава освештао споменик.⁷⁴ После говора председника одбора за подизање споменика Михајла Љешевића, маси која је бројала више од 40.000 људи обратио се краљ, одавши признање жртвама Топлице.⁷⁵ Нагласио је и да „овакви споменици и костурнице [који] расту широм целе земље нека нам свима буду стална опомена: колико је то скупа и крвава тековина национална, и колико смо је сви дужни будно и суревњиво чувати”.⁷⁶

Ово је била једна од последњих посета краља Александра неком граду у Југославији, јер је после месец дана, 9. октобра, убијен у Марсеју. У програм прославе било је уврштено чак и свечано надлетање ескадриле авиона изнад трга. За почасне госте приређен је банкет у хотелу „Рапоња”, а за остале ручак на отвореном код железничке станице. Трећи дан свечаности је био у селу Гргуре, где је одржан помен и положени су венци на гроб Косте Војиновића.⁷⁷ Међу говорницима треба поменути свештеника Илију Симића који је био председник Одбора за подизање споменика војводи Војиновићу. После тога, окупљени народ је отишао на куршумлијско гробље где је положио венце и палио свеће погинулим устаницима Тошку Влаховићу, Цветку Оташевићу, Николи Бојановићу и другима.

⁷³ АЈ, 74, 242-139, Телеграм маршалу двора Његовог Величанства Краља.

⁷⁴ Време, 10. 9 . 1934, 1.

⁷⁵ Ратнички гласик, 1934, св. 8-9, 311.

⁷⁶ АЈ, 74-242-140, Говор краља Александра при освешћењу и откривању споменика палим Топличанима 9. септембра 1934. године у Прокупљу.

⁷⁷ АЈ, 74-242-141, Програм прославе.

Коста Војиновић је свој први споменик добио 1937. године. Свечано откривање споменика, у парку код зграде окружног начелства, било је заказано за 13. јун, када је у Прокупљу била и свечаност поводом тридесетогодишњице рада Соколског друштва и откривања бисте убијеном краљу Александру у холу соколског дома.⁷⁸ После говора директора прокупачке гимназије Драгољуба Вучинића, чији је отац свештеник Радивоје Вучинић погинуо у борби за ослобођење Прокупља, споменик је освештао епископ нишки Јован, а открио војвода Коста Пећанац. На спомен-бисти војводе пише „Народном јунаку Топличког устанка – Кости Војиновићу, Топлички соколи”.⁷⁹ Сутрадан, 14. јуна, на гробу војводе Војиновића одржан је помен. За разлику од бисте краља Александра, која је уклоњена и највероватније уништена у јесен 1944, биста Косте Војиновића је само неколико пута измештана, а од 1991. године се налази у парку код зграде „Апотека” у Прокупљу.

Гроб Косте Војиновића у селу Гргуре означавала је само мала плоча са крстом на којој је писало „Коста Војиновић, војвода у Топличком устанку, погинуо 10. децембра 1917. године. Овде га је сахранио и овај белег ставио Вукоје Тодоровић, резервни пуковник”.⁸⁰ Године 1940. Одбор за подизање споменика, са свештеником Илићем на челу, успешно је завршио свој рад. Свечаност откривања споменика Кости Војиновићу у Гргуру 10. новембра 1940. године⁸¹ почела је у цркви архијерејском службом коју је служио владика нишки Јован. После службе, присутни представници цркве, војске, четника, сокола и многобројни мештани и гости упутили су се ка споменику који се налази у близини. Споменик је свечано открио краљев изасланик дивизијски генерал Анта Стошић, уз војну музику, а простор су украшавале четничке заставе, као и застава Другог гвозденог пука која је у пратњи једне чете послата са Опленца. Тог дана су биле и свечаности посвећене читавом Топличком устанку, као и комеморације изгинулим четницима и хиљадама невиних жртава. Осим у Гргуру, Топлички устанак је обележен у селу Барбатовцу, где је освештан соколски дом „Мита Комита”, по гргурском војводи и пароху Димитрију Димитријевићу. После бдења у барбатовачкој цркви, свештеник и старешина сеоске соколске чете Илија Симић је у говору истакао херојске жртве Топличана и њихову вољу да се подизањем споменика бар на неки начин одуже свим топличким јунацима и жртвама које су дали живот за отаџбину.⁸²

⁷⁸ Време, 14. 6. 1937, 5.

⁷⁹ Н. Пешић, Д. Туровић, П. Павловић, *н. д.*, 188.

⁸⁰ Време, 11.5. 1927, 3.

⁸¹ Политика, 11. 11. 1940, 11.

⁸² Правда, 11.11. 1940, 5

Споменице страдалим војницима и цивилима

Посебну врсту комеморативних активности посвећених жртвама Првог светског рата представљале су и различите врсте записа, попут новинских чланака, мемоара, дневника и књига познатих као споменице. Посебно су значајне споменице од којих издвајамо неколико: Драгиша Здравковић, *Бесмртници округа Пиротског (1912-1920)*, резервни артиљеријски капетан и судија после рата је 1924. године издао поменути књигу о палим ратницима. Она је посебна по томе што бележи 6554 имена оних који су положили животе за отаџбину.⁸³ Циљ аутора био је да од заборава сачува све ратнике из Пиротског округа који су, борећи се у Моравској дивизији, погинули. Књига је подељена на четири дела: Предговор, Прошлост, Бесмртници округа Пиротског и Поговор, а најважнији део је трећи, у коме су списковени палих ратника са кратким подацима за сваког (из ког је села и кад је погинуо). Књига је штампана у Нишу.⁸⁴

Одбор за прославу десетогодишњице Топличког устанка објавио је 1927. Споменицу *Топлички устанак 1917*, Михаила Милинковића. Ова споменица је настала из жеље организационог одбора за подизање споменика у Прокупљу. Њихова идеја била је да она буде кратка историја која би госте упутила на догађаје из Топличког устанка. У првом делу аутор је изнео историјат устанка, а у другом је приказао узроке и приредио документа и сведочења учесника о страшном терору и о предузетом регрутовању војника.⁸⁵ Књига има посебну важност јер је била замајац за прикупљање сведочења преживелих устаника и савременика. Исте године је Божидар Поповић у Лесковцу штампао „О Топличком устанку 1917-1927, у спомен прославе 10-годишњице на дан 8. маја 1927. године у Прокупљу”

Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877-1927. Уредници књиге били су Сретен Динић и Драгутин Тодоровић, а штампана је 1929. године у Лесковцу. Садржи неколико поглавља: Припрема прославе, Писма, Чланци и расправе, Журналистика, Честитање, Дан прославе, Постанак и развитак индустрије у Лесковцу, Трговина и банкарство, док је последње поглавље посвећено заслужним Лесковчанима.⁸⁶ Осим ослобођења од Турака, у књизи су детаљно описане прославе освећења споменика, четрдесетогодишњице певачког друштва „Бранко” и освећење Дома женске занатске школе.⁸⁷

⁸³ Ратнички гласник, 1924, св. 9, 308-309.

⁸⁴ Драгиша Здравковић, *Бесмртници округа Пиротског (1912-1920)*, Ниш 1924.

⁸⁵ Михаило Милинковић, *Топлички устанак 1917*, Ниш 1927.

⁸⁶ *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877-1927*, Лесковац 1928.

⁸⁷ Ратнички гласник, 1929, св. 2, 114-115.

Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912-1918. настала је поводом подизања споменика у Црној Трави. У првом поглављу се говори о самом месту и његовим житељима, кроз историјску вертикалу. Овај део је написао свештеник и председник Одбора за подизање споменика Божидар Поповић. Затим следи записник са градског збора на коме је донета одлука о подизању споменика. Важан део књиге представља списак погинулих Црнотраваца у ратовима до 1918. године. У књизи је дат и списак добротвора који су помогли изградњу споменика. Споменица, такође, садржи програм и опис прославе. На крају књиге приложена су писма, честитке значајних личности и новински чланци у којима се говорило о Топличком устанку.⁸⁸ Поред ових споменица, до 1941. објављено је око 50-ак посебних издања везаних за страдања и злочине Бугара током Првог светског рата и бугарске окупације југа Србије.⁸⁹

⁸⁸ Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912-1918, Београд 1928.

⁸⁹ Јанићије Поповић, *Косово у ропству под Бугарима од XI до X 1918*, Лесковац 1921; Сретен Динић, *Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу*, Лесковац 1922; С. Динић, Стеван Живковић, *Ратно сироче у причи и песми*, Лесковац 1924; Љ. Арсенић, *Орлова смрт*, Лесковац 1924 (драма); Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Лесковац 1922; Атанасије Младеновић, *Патње српског народа 1915-18*, Лесковац 1925 (драма); Јован Поповић, *Беседа на откривању споменика палим ратницима Црнотравцима 1912-1918*, Лесковац 1927; Тихомир Маринковић, *Из мучних дана за ослобођење и уједињење Јужних Словена, Бугарска недела*, Лесковац 1931; Александар Цекић-Шишавац, *Бугарска зверства у Лесковцу*, Лесковац 1932; Јован Хаџи Васиљевић, *Немачки официри и војници у окупираној Србији под Бугарима*, Лесковац 1932; Јован Хаџи Васиљевић, *Бугари и њихова зверства у Србији (1915-1918)*, предавање држано у Новом Саду 16. марта 1919; Милена Јелачић, *Успомена на ослобођење трогодишњег ропства од 26. 10 1915. до 24. 9. 1918: написала у Лесковцу сад у рату ослепела*, Врање 1921 (поезија); Миливоје Поповић, *Песме туге и бола*, Врање 1924 (поезија); Радивоје Богојевић, *Крици*, Врање 1934 (поезија); Благоје Ристић, *Раздвојени 1916-1918*, Врање 1920 (поезија); Јован Ћирић Тетовац, *Да се не заборави: слике из прошлости и садашњости Јужне Србије*, Скопље 1925; Стеван Симић, *На ломачи: болна трагедија из живота јужне Србије*, Скопље 1927 (проза); Радослав Агатоновић, *Бугарска зверства*, Бања Лука 1919; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Београд 1921; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу, књ 2, Из Арапове долине код Лесковца*, Београд 1922; *Зверства Бугара и Аустро-Немаца, I*, Бугарска зверства у току рата, Солун 1916; С. Динић, Александар Андрејевић, *Позибија проте Аврама Јовановића 28. фебруар 1917*, Ниш 1926; Јован Милојковић, *Топлички устанак: епопеја Топлице, позоришна игра*, Ниш, 1932 (драма); Душан Цветковић, Војвода Луне: Истинити догађај из доба окупације у 10 слика, Ниш 1933; В.М. Петровић, *У Прокупљу деветстопетнаесте и друго*, Прокупље 1937; Борислава Лилић, *Мемоари српских ратника 1912-1918*, Београд 1998. (Мемоари)

Као што се може видети из овог кратког прегледа, до 1941. у Лесковцу, Прокупљу и на ширем простору југа Србије усталиле су се комеморативне свечаности, манифестације и остале активности везане за Први светски рат као посебан државни и локални ритуал. Рат и револуција 1941-1944. створили су нове догађаје, нове жртве нове личности, а самим тим и нове облике комеморативних активности.

Извори и одабрана литература

Архив Југославије, фонд Министарство просвете Краљевине Југославије (бр. фонда 66), фасцикла 627

Архив Југославије, фонд Краљев двор (бр. 74), фасцикла 242

Архив Југославије, фонд Централни пресбиро представништва Министарског савета 1929-1941 (бр. 38), фасцикла 443.

Божидар Ђевори, *Људске жртве и материјалне штете у Прокупљу и Кушуумлији у устанку 1917. Обнова Топлице 1919-21. године. Значајне*

Станимира Лилића, Светозара Николајевића Гаричке и Видана Тошића); Лазар Поповић, *Пироћанци у ратним причама*, Земун 1919; Миленко Марковић, *Топлица у прошлости*, Ниш 1933; *Топличка споменица*, Београд 1934 (Удружење Топличана у Београду); Иво Јелавић, *Из прегажене Србије*, Сарајево 1919; Борисав Станковић, *Под окупацијом*, Београд 1929 (кратка проза); Михаило Шпанић, *Окупација, буна и терор у Србији: од 1915-1918. године*, Београд 1925; Арчибалд Рајс, *Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила*, Крф 1918. *Réponse : au Mémoire de la Délégation Bulgare concernant les crimes commis par les autorités et les troupes Bulgares au cours de la dernière Guerre / Délégations de Grèce, de Roumanie et du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*, Paris, 1919. *Note sommaire au sujet des faits criminels qui ont amené la guerre mondiale, qui en ont accompagné le début et qui ont été commis au cours des hostilités à l'égard de la Serbie par les armées et les autorités Austro-hongroises, Allemandes et Bulgares / mémoire bèposé par la délégation Serbe de la première sous-commission des responsabilités de guerre*, Paris, 1919. *Album des crimes Bulgares : annexes aux documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, Paris 1919.

Последња три дела на француском представљају једну целину. Непосредно по завршетку рата формирана је једна комисија са задатком да обиђе сва места која су се налазила под бугарском окупацијом током рата. Комисија је већ априла 1919. штампала прву књигу о бугарским злочинима. Погодило се да књига изађе у тренутку преговора око редефинисања границе према Бугарској. Преостала два тома су штампана такође током 1919. године. Прва и друга књига представљају резултате истраживања бугарских зверстава, док је трећа посебан додатак у виду албума фотографија бугарских злочина. Управо последњи том професор др Момчило Павловић је 2007. године, на деведесетогодишњицу Топличког устанка објавио у виду књиге „Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918”.

прославе у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја, Лесковачки зборник 1993

Бугари против обнове Спомен костурнице: <https://vesti-online.com/Vesti/Srbija/52937/Bugari-protiv-obnove-spomenkosturnice-u-Surdulici> : посећео 20.3. 2019.)

Д. Здравковић, *Бесмртници окуга Пиротског (1912-1920)*, Ниш 1924.

Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање*, Београд 2014.

Душан. Батаковић, *Србија и Балкан, Албанија, Бигарска, Грчка 1914-1918*, Нови Сад 2016

Лексикон Првог светског рата, Београд 2015.

М. Павловић, *Основна школа Медвеђска 1919-1941*, у Монографија основне школе „Горња Јабланица“ у Медвеђи, Медвеђа, 2008

Мира Ниношевић, *Војна (ратничка) гробља и спомен обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918-1941. године у Лесковачком срезу, Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату*, Лесковац 2016

Михаило Милинковић, *Топлички устанак 1917*, Ниш 1927.

Момчило Павловић, *Освећење и откривање споменика седморици палих незнатних јунака у одбрани Лесковца 1915. године*, Лесковачки зборник 2003.

М. Павловић, *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, Београд 2007.

Новица Пешић, Добросав Туровић, Предраг Павловић, *Устанак у Топлици и Јабланици*, Београд 2006.

Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877-1927.

Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912-1918. године, Београд 1928 (репринт издања приредио Драган Николић у Нишу 2011. године),

Стенографске белешке Народне скупштине, дебата на 93. редовном састанку држаном 12. априла 1918. године на Крфу, Крф, 1918.

Стенографске белешке Привременог народног представништва и Народне скупштине Краљевства Срба Хрвата и Словенаца

Штампа и периодика:

Време

Лесковачки гласник

Политика

Правда

Ратнички гласник

Summary

Momčilo Pavlović, Nemanja Mitrović **COMMEMORATIVE CEREMONIES DEDICATED TO THE FIRST** **WORLD WAR IN THE SOUTH OF SERBIA UNTIL 1941**

The key event in period of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, or the Kingdom of Yugoslavia, that the people of South Serbia had in vivid memory was neither the breaking-out of the Thessaloniki front, nor the liberation, nor the creation of a common state with Croats and Slovenes, but the crimes of the Bulgarian occupying forces since 1915, and especially in 1917. In the first years after the liberation and throughout the interwar period those crimes that were very widespread and very cruel, were massively commemorated especially during anniversaries. Recollection, memorial service-*parastos*, erected monuments, sanctification of crypts, celebrations of the Day of Unification - public holiday, celebration of the anniversary of the breakthrough of the Thessaloniki Front or the Toplica Uprising, memorial books and other forms of marking and memory of the victims of the Bulgarian terror and World War I became an annual ritual of commemorating and remembering. The first major commemorative ceremony dedicated to the First World War in Leskovac was recorded in 1922. That year, on St. Vitus Day (Vidovdan) were two ceremonies dedicated to the events of the war. The first one was related to October 26, 1915, and the defense of Leskovac from Bulgaria. On that day, one Serbian captain died defending the city on the Hisar Hill. Above the common grave at Hisar Hill people from Leskovac built a monument to him and his soldiers. The second ceremony was dedicated to erecting the monument of innocent victims shot in the Arapova dolina in 1917. This monument was placed near the church at the St. Elias cemetery, where after the war the remains were buried in a common grave. The cornerstone of the memorial building with a chestnut and a chapel in Surdulica was ceremoniously erected also on Vidovdan 1922. This monument was consecrated after two years in the presence of King Aleksandar and Queen Marija. In the following period monuments and other memorials dedicated to the victims of the wars of 1912-1918, were erected almost in all major places of southern Serbia. Various forms of commemorative activities were recorded in Crna Trava, Vlasotince, Lebane, Medvedja, Babicka, and large ceremonies were held in Prokuplje, Kuršumlja and Grgur. The mentioned commemorative activities during the interwar period have created a special awareness of the suffering of the Serbian population in the First World War, especially awareness of the crimes committed by the Bulgarian occupying forces.